

Шығармалар
жинағы

ОТЫРАР
КІТАПХАНАСЫ

Сайын
Мұратбеков

2 ТОМ

“ӨЛКЕ”
БАСПАСЫ

**Сайын
Мұратбеков**

**ОТЫРАП
КІТАПХАНАСЫ**

**ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ**

2 том

**ӘЛІСЕ
БАСПАСЫ**

**АЛМАТЫ
2006**

ББК 84 Қаз 7-44
М 85

Қазақстан Республикасының Мәдениет және
ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы
бойынша шығарылды

М 85 Мұратбеков С.

Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. –
Алматы, “Өлке”, 2006. – 240 бет.

ISBN 9965-742-18-9

Белгілі қаламгер С.Мұратбековтың бұл жинағына “Жусан иісі”, “Басында Үшқараның...”, “Біреу”, “Құданың фокусы”, “Кокорай” деген таңдамалы әңгімелері енген. Бұл туындыларға кезінде оқырмандар жылы қабылдап, ыстық ықласын білдірген.

“Жусан иісінде” жетім бала Аяның, “Басында Үшқараның” әңгімесінде арман құған жастардың тағдыры суреттелсе, қалғандарында ел өмірі, жастардың мінез-құлқы, тыныс-тіршілігі, адам мен адам қарым-қатынасы, күйкі тірлік шебер, нанымды баяндалады.

ББК 84 Қаз 7-44

М $\frac{4702250201}{00(05) - 06}$

ISBN 9965-742-18-9

© Мұратбеков С., 2006
© “Өлке” баспасы, 2006

Жусан иісі

I

Алыста қалған балалық шағым... Ойымнан: жарғақ сары тоны қаудырлаған, тобығы тайған сол аяғын сүйрете жүгіретін, шілбиген арық, ақсақ кара бала бір кетпейді. Көзімді сәл жұмсам-ақ: шуылдаған балалардың ең соңында сол аяғын жер сыпырғандай көлденен сүйретіп, ес қалмай далбақтай жүгіріп келе жатқан Аянды көргендей болам. Сондайда онын алқына шыққан әлсіз, жінішке дауыспен: «Ей, тоқтандаршы, мен сендерге бүгін кешегіден де қызық ертегі айтамын», — деген жалынышты үнін естимін.

Әуелде біз, балалар, оның ертегі айтатынын білгіміз жоқ. Ол әжесі екеуі біздің ауылға қырық екінші жылдың жазында көшіп келген. Мал дегеннен, тек, бұзаулы қоныр сиыры бар еді. Аяанның әкесі майданға аттанып, туған анасы содан екі ай бұрын қайтыс болыпты. Біздің ауылда әжесінің жамағайын төркіндері бар екен, соларды сағалап келсе керек.

...Біз, балалар, көшеде екіге жарылып ап, қағазға топырақ орап, бұркылдата лақтырып, атысып ойнап жүргенбіз. Ары өтіп, бері өткен кемпір-шал: «Желкең киылғырлар-ай, соғыс аздай, бұл атысып ойнады дегенді қайдан шығарды осылар, басқа ойын аз ба-ей!..» — деп ұрсып-ұрсып қуып тастайды. Бірақ олар кетісімен қайта жиналамыз. Қайта атысамыз. Желсіз тымырсық күнде бұркылдаған май топырақ тұманша қалқып, шаңытып тұрып алады. Жуық арада сейіле қоймайды. Соның арасында тұншыға жүріп, көзіміз ғана жылтырап, бір-бірімізге «уралап» ұмтыламыз. Ойынның осындай бір қызу шағында біздің «атаман» — Салық кілт тоқтай қап:

— Әй, анау кім-ей? — деген.

Бәріміз сол нұсқаған жаққа қарадық. Анадай жерде: шолак

жен ақ жейде, тізеден жоғары қысқа кара шалбар киген, кекіл шаны бар, мұнтаздай таза бір бала тұр екен. Біз қараған кезде ол өзінше әлдеқандай боп кейкініп, екі қолын қалтасына сап шіреніп қойды.

Ойынды тастай сала бәріміз бірдей топырлай жүгіріп әлгінің қасына келдік. Адам көрмегендей бір-бірімізді кимелеп, қоршалай тұра қалдық. Үстіміздегі киімнің кімдікі кара, кімдікі әкекенін біліп болмайды, бағтасқан шаң-топырақ. Шетімізден ит талағандай алым-жұлым, алқа-салқамыз. «Бұл кім-ей? Қайдан келген-ей?» – деп бірімізді-біріміз тұртпектей береміз. Өзіне бастан-аяқ шұқшия қаран шықтық. Ол да сынағандай әрқайсымызды бір-бір шолып өтті. Біздің ұсқынсыз түрімізге көңілі толмаған сияқты, шалақ танауын тыржитып қойды. Қоңырқай жүзі тершіп, маңдайындағы біркелкі етіп қиылған кекіл шашын үрлеп тұрды. Кекіліміз жоқ бізге оның сол қылығының өзі кереметтей сүйкімді көрініп, қызыға қарадық.

– Кекілін кара-ей, өзінің, жаман әліне қарамай, – деп қағытып өтті Есікбай. Біз күлкіміз келмесе де оның сөзіне қошемет білдіріп, сықылықтай күлдік. Жаңа келген бала қызараңдап теріс айналып кетті.

– Ә... Мен білдім, – деді Садық мақтана дауыстап. Онан соң әлгі баланың алдын орай өтіп: – Ей, бала, сендер кеше көшіп келдіңдер ғой, ә? Қоңыр сиырларың бар ғой, ә? – деді.

– Иә, – деді томсырайып тұрған бала оның сөзіне күлімсіреп. – Қоңыр сиырымыз бар.

– Атың кім?

– Аян.

Біз, бәріміз, тегіс ұмытып қалмайық дегендей: «Аян, Аян...» – деп күбірлесе қайталап қойдық.

– Жүр, жолдас боламыз, – деді Садық оның аппақ білегінен қап-кара қолымен ұстай алып. Аян оның қолына қарады да қызараңдай тұрып, ақырындап білегін босатты.

– Сендер жақ ыстық екен. Суға түспей қалай шыдайсыңдар? – деді.

– Түсеміз. Анау арада тоспа бар. Жүр түсейік. Суы, во!.. – деп Садық ауылдың жоғарғы жағындағы шұңқыр-тоспаны жерге сыйғызбай мақтай жөнелді.

Аян бізге қосылып солай қарай жүрді.

Ауылға жаңа бір баланың келуі біз үшін нағыз мереке болатын. Әрқайсымыз оның көзіне түсіп қалуға тырысушы едік. Сондықтан бірімізден-біріміз артық көрінбек боп, әй, кеп мақтанатынбыз.

– Мен судың астында алпысқа дейін санап жата аламын, – деп бөсті Садық.

– Менің де мынандай ақ көйлегім бар. Үлкен сандықта жатыр, апам кигізбейді, – деді көп үндемейтін Қосым тырнауық та.

Қосым төбелескенде ылғи баж етіп кеп бетті тырнайтын, сондықтан оны тырнауық дейтінбіз, өзінен көп балалар қорқатын. Оған тек Есікбай ғана тік келуші еді. Қазір де ол:

– Өй, кетші ары, тырнауық мысық. Сенің үйіңде алтын барын да білеміз, – деп, ентелеп келе жатқан Қосымды көкірегінен итеріп жіберді.

Есікбай – сидаң бойлы, қол-аяғы кара қайыстай қатқан ұзын, жүгіргенде алдына жан салмайтын, өзі төбелескор, сотқар бала еді. Кейде қараптан-қарап келе жатып әркімге бір ұрынатын жаман әдеті бар. Әлі жеткенді аяқтан шалып қап, болмаса басынан тоқай алып жылатып жіберетін.

Қазір де ол Аянның алдында қыр көрсеткісі кеп:

– Тырнағың қайсы-ей, мысық? – деп, Қосымды аяғынан шалып қалды. Қосым жалп етіп ұшып түсті де, терісі сыдырылған тізесін ұстаған күйі, көзі жасаурап қайта тұрды. Біраз жүргеннен кейін Есікбай оның басынан түйе тоқай ала бастады. Жылап жіберген Қосым тырнамақ боп ызакорлана ұмтылған, Есікбай оны ұзын қолымен тұмсықтата салып жіберді. Қосымның мұрнынан қан дірдектеп, бақырып үйіне кетті...

Сол күні біз суға түсіп, күнге қақталып, кешке дейін тоспа басында ойнадық. Аян бұрыннан таныс адамдай етене боп кетті.

Ол өте ақкөңіл, ақылды бала екен. Адамды іш тартып тұратын жайдары жүзі, не десең де тез көне кететін жұмсақ мінезі бізді бірден үйіріп әкетті. Ең жақсы қасиеті – ешкіммен төбелесіп, сөзге келмейтіндігі еді. Бір-скі рет кейбір шатаққұмар балалар тиісіп те көрген өзіне. Аян үндеместен қабағын түйіп, ондайлардан сырт айналып кетіп жүрді. Өзінің жауап қайыра алмағанына налығандай боп:

– Менің көкем де жоқ, апам да жоқ, сондықтан төбелесем әжем ұсады ғой, – деп қойды ол.

Алыс-жұлыс ойын үстінде күрескенімізде ол біразымызды жығып кетті. Тек Есікбайдан ғана жығылды.

Алғашқы күннен бастап Аянмен етене жақын дос болуды әркім-ақ ойлай бастаған. Бірақ ол ешкімге ерекше ықылас білдірген жоқ. Бірімізден-бірімізді бөліп-жарған жоқ. Бәрімізбен де жақсы жолдас болды.

Үш-төрт күн өткен соң, әбден үйренісіп алғаннан кейін

ұрынарға кара тапнай жүретін Есікбай баска балаларға істейтін қылығын Аянға да істеді. Онымен төбелескісі келіп, өзінен-өзі жөнсіз тиісе бастады. Аян оған жасқаншақтай қарап:

– Қойсайшы енді, – деп күнкілдеген сайын, Есікбай ыржақтап кеп, қайта-қайта оның басынан тоқай алып, аяғынан шалып, мазасын кетірді.

Ыза болған Аян ақырында:

– Төбелесесің бе? – деген. Есікбай оны мазақтай түсіп:

– Сенімен бе, қойшы-ей! – деп кеп, сілекейін Аянның бетіне жаға салды. Мұнан әрі шыдау мүмкін емес еді.

– Мен бұл көшенің ортасында төбелеспеймін. Жүр, анау сайға. Ел көрмейтін жерге барып төбелесейік, – деді Аян.

– Қойшы-ей, мынау дәй ғой-ей, – деп Есікбай сілекейін Аянға тағы жақты. – Жүр ал, Есікбай көкеннің жұдырығын иіскегің кеп тұрса.

Ол енді Аянды итермелей түсіп, сайға қарай жүрді. Екеуінің төбелесін көру үшін сондарынан бізде ердік. Сайға түскен соң Аян жейдесін шешіп, шеткі бұтаның басына ілді де, бірден Есікбаймен алыса кетті. Есікбайдың бойы онан анағұрлым биік еді. Екеуі шартпа-шұрт белдескен кезде, ол Аянды белінен қапсыра қысып, қайқайтып бойымен басты.

Бірақ қанша күшенгенімен жығуға шамасы келмеді. Дереу бір қолымен Аянның кекілінен шап ете қап, шалқасынан күрс еткізді. Жығып ап Аянның бет-аузына былшылдатып соға бастады. Аян тырс етіп үн шығармастан, астында жатып құр қол-аяғын ербендете береді. Тек бір кезде Есікбай:

– Ой-бай!.. – деп баж ете түсті де, бір жағына қарай бұрандап жығыла берді. Аян оның қолын бұрап жіберген екен. Енді Аян күш алды. Ол аузы қан-қан болып атып тұрып, Есікбайды алқымынан бүре түсіп, жер сүздіріп тұқырта берді. Өздері апыр-топыр қылған кара топыраққа Есікбайдың бет-аузын бір-екі рет көміп-көміп жіберген.

– Ойбай, болды, болды... – деп айқай салды Есікбай. Аян оның басынан аттап тұрып кетті.

Ұшып тұрған Есікбай тағы да тап берген. Аян оны белдесуге жібермей екі қолынан ұстай алды да, жата беріс тастап ыңқ еткізді. Бірақ үстінен басып соққан жоқ. Қатты жығылған Есікбай біразға дейін тұра алмай ыңқылдап жатты. Аян болса бұлаққа барып бет-аузының қанын жуып, ақ жейдесін киіп түк білмеген, түк көрмегендей үйіне қайтты.

Осы төбелестен кейін-ақ Аянға ешкім тиіспейтін болды.

Күзде оқу басталып, жеті менен он жастың аралығындағы өншен бірөнкей балалар бірінші класка бардык. Бізді Иманжанов деген шашы аппақ кудай, қолы-басы тоңған адамша дірілдей қалшылдап, көзі қып-қызыл боп жасаурап отыратын қарт кісі оқытты. Бұл кісі — денсаулығының нашарлауы себепті қалалан көшіп келген мұғалім екен. Бізге күн сайын үйінен әкелген қағазды бір-бір парактан үлестіріп беріп, әріптерді үйрете бастады.

Аян екеуміз бір партаға отырғанбыз. Бірінші күннен-ақ ол зеректігімен көзге түсті. Мұғалімнің тақтаға жазған әріптерін айна-қатесіз қағазға түсіріп, тез жаттап алып жүрді. Тіпті келе-келе күніне бір-екі әріптен ғана өткенімізге көңілі толмай:

— Барлық әріптерді тезірек неге үйретпейді екен. Шіркін, ағама хат жазар едім, — деп күнкілдейтін.

Әрине, майдандағы әке-ағамызға хат жазу — бәріміздің де көкейіміздегі асыл арман еді. Сонымызды сезгендей Иманжановта бізге тезірек хат танытуға бар күшін салып бақты. Сөйтіп бас-аяғы бірер айдың ішінде әріптерді тегіс жаттап, бірлі-жарым сөздерді құрап жаза алатындай халге жеттік. Ал Аян болса кәдімгідей: «Аса жаннан артық көретін аға...» деп бастап, хат жазатын болды. Ендігі оның қуанышында шек жоқ еді. Күнде сабақтан кейін үйіне келісімен төр алдына етбетінен түсіп, сиялы қарындашты тілімен жалап қойып, бет-аузын сия-сия ғып ағасына хатты үсті-үстіне жазатын да жататын. Күніне екі-үш хаттан жазады. Кейде әжесінің айтқанын жазса, кейде өз бетінше жаза беретін.

Біз, баска, балалар, әлі де сөйлем құрастырып жаза алмайтынбыз. Сондықтан Аянға кеп:

— Хат жазуды үйретші, — деп жата жабысатынбыз. Аян бәлденбейтін. Жымың-жымың етіп күлетін де:

— Мә, мына менің хатымды көшіріп жаз, тек менің ағамның орнына өз ағамның, атын жаз, — деп қоятын.

Сөйте-сөйте хат жазуды бәріміз де үйрендік. Енді біздің ауылдан күніне майданға сөзі де, мазмұны да, кейде тіпті кісі аттары да бірдей жиырма-отыз хаттан кетіп жататын болды.

Дәл біздің хат тануымызды күтіп жүргендей-ақ екі айдан кейін Иманжанов қатты науқастанып, төсек тартып жатып қалды. Бір қол, бір аяғынан паралич болған. Баска мұғалім келмеді. Осылайша біздің оқуымыз да келер жылға дейін тоқтаған еді.

Бірде Аян өрістен мал қайырып келе жатып үйретемін деп, өзінің қасқа бұзауына секіріп мінген. Семіз бұзау мөңкіп-мөңкіп жығып кетті. Сол жолы Аянның тобығы тайып, бір айдай үйінде ауырып жатты. Осыдан кейін-ақ Аянның тобығы тайғыш болып

алды. Қит етіп алысса, нә секірсе тобығы тайып кететін де, Аян:

— Ойбай, ойбай, аяғым-ай... аяғым-ай...— деп жанұшыра бақырып жата қалатын.

Бірте-бірте ол алысып-жұлысып ойнайтын ойындарға араласпай, шеттеп, бар қызыққа тек анадайдан сырттай қызыға қарап тұратын болды.

Тобығы үшінші рет тайғанда, ол үйінде бір айдан да ұзағырақ жатты.

Бұл кезде қыс түсіп қар жауған. Біз болсақ сырғанақтың қызығына кіріскенбіз.

II

Біздің ауыл Ешкіөлмес деген кішкене қоңыр таудың дәл етегінде еді. Ұзыннан-ұзақ бір көше боп жоғарыдан төмен қарай созылып жататын. Қыста осы жалғыз көшенің басынан-аяғына дейін балалар шуылдаса топырлай жүріп қарды таптап, сырғанақ жасайтынбыз. Қар қалың түскенмен таулы жердің күні өте жаймашуақ, жылы болады. Тапталған қар күні бойы жентектеліп еріп, кешке қарай көк мұз боп қатып қалатын. Дәл сол кезде үй-үйден шанасы барлары шанасын сүйретіп, конькиі барлары аяғына конькиін байлап, бала атаулы тегіс көшеге шығатын. Қас пен көздің арасында ұзын көше бастан-аяқ қыбырлаған балаға толып кетуші еді. У-иу боп, біреулері төмен қарай оқша зулап шанасының табанынан от жарқылдап бара жатқанда, енді бір шұбалған топ шаналарын сүйретіп жоғарыға өрлеп бара жататын...

Бүгін де сырғанақтағы ойынның сондай бір қызған шағы еді. Күннің көзі қанталағандай боп ерекше қызарып ұясына қонуға таянған. Сірескен ақ қардың бетінде бір сәтке жұқалаң қызғылт кілегей тұрды. Күні бойы Ешкіөлместің күнгеіінде жайылған мал ешкім қайырмаса да бір ізбен шұбырып ауылға қайтқан. Кенет бүкіл ауылды шулыға шыққан ашы дауыстар селт еткізді. Төбе құйқаны шымырлатып жоқтау айтқан дауыстар. Аяанның үйінен шығып жатыр. Мұндайда балалар еліккіш келеді ғой. Сырғанақты тастай бере дәл бірденеден құр қалатындай бәріміз бірдей дүрліге дүркіресіп, Аяанның үйіне қарай лап қойдық. Артымыз жетпей жатып, алдымыз не боп қалғанын естіп те үлгердік. «Аяанның әжесі өліп қапты», — деген сыбырды алқына тұрып сүйінші сұрағандай бірімізге-біріміз жеткіздік.

Жарғақ сары тон киген Аян, күлімдеп тұратын кара көзі шарасынан шыға жаутаңдап, өңі боп-боз есігінің алдында тұр екен. Үйінде қорші-қолаң әйелдер бір-бірімен шуылдаса көрісіп, азан-қазан боп жатқанмен ол көзіне жас алмапты. Біз өзара сөйлескеніміз болмаса, оған үн қатқамыз жоқ. Аян да бізді үнсіз қарсы алды. Сүйреткен шанамызға, конькиімізге көз салды. Тонғаннан ба, танауын жиі-жиі тартып, дір-дір етеді.

Күн ұясына еніп бара жатыр. Аян болса сол мелшиген күйде жалтақ-жалтақ етіп, ауылдың әр тұсынан «әжетайлап» дауыс қойып келіп жатқан үлкен адамдарға қарайды. Бірақ олардың бірі де бұған назар аударар емес. Біз болсақ, енді қайтер екен деп қызықтағандай одан көз айырмастан ортаға ап, қоршалай тұрмыз. Өзара сыбырласқан боп, оған да естірте: «Әжесі өлгенге неге жыламайды, сй?!» — деп қоямыз. Аян естісе де, естімеген адамша міз бақпайды. Тек әлдебір уақытта, бас жоқ, аяқ жоқ:

— Ертегі тыңдайсыңдар ма? — деді. Онан соң біздің жауабымызды күгпестен өзі бастап үйдің бұрышын айналды. — Жүріңдер, үйдің сыртына отырайық.

Біз оның соңынан ердік. Үйдің сырт жағына кеп шаналарымызды қаз-қатар тіздік те, өзіміз жайғаса отырып, енді не дер екен, дегендей Аяның аузына қарадық. Ол со тұнжыраған қалпында бәріміздің жүзімізді бір сүзіп өтті де:

— Күлкілісін айтайын ба? — деді.

Біз үн-түнсіз бас изестік. Аян тонының омырауына тұмсығын тығып, сәл күрсініп қойды да, ойға шомған күйде сыбырлағандай дауыспен:

— Ертеде бір жетім бала бопты... — деп ертегісін бастады. Сол күні оның ертегісі түннің жарымында бір-ақ аяқталды. Әуелде тұнжыраған күймен жабырқау басталса да, келе-келе ертегінің күлкілі оқиғасы көбейіп, Аян да бауырын жазыш, бәріміз көңілді күлкіге батып қарық боп қалдық. Тіпті Аяның әжесінің өлгенін де ұмытып кетіппіз. Сықылықтап күлісіп мез-мейрам боп:

— Ей, тағы да айтшы.

— Тағы да айтшы... — деп жан-жақтан шулап қоя бердік.

— Жоқ, ертең айтайын, бүгінге осымен бітті, — деді ол салмақты үнмен. Басын көтеріп аспанға қарады. — Е, жұлдыздың нуы жиі екен, ертен де күн ашық болады, — деп қойды үлкен кісіше.

Бәріміз жапа-тармағай аспанға қарадық. Шынында да жұлдыздар жайшылықтағыдан әлдеқайда көп еді. Баттиып-баттиып, балқыған қорғасынша сорғалап ағып түсердей боп жарқырайды.

Біз Аяанның ертеңгі күннің ашық болатынын жұлдызға қарап айтқанына іштей сүйсіне ғанырқасып қойдық. Менің қасымда отырған Садық:

– Қалай біледі, ей! – деп, таңырқауын жасыра алмады. Енді бірде менің құлағыма сыбырлап:

– «Нуы» деген не, ей? – деп сұрады.

– Білмеймін, – делім мен де.

Бірақ бұл сөздің мағынасын сұрап алуға батпадық.

Ертеңіне Аяанның әжесі жерленді. Жұрт ат қойып зираттан қайтқанда, Аян әжесінің қабірінің басында елдің ең соңынан шошайып жалғыз қалды. Ол бұл күні де жылаған жоқ. Қарлы топырақ араласқан жас қабірге жаутаңдап біраз қарап тұрды да, бір уыс топырақты іліп ап: «Топырағың жеңіл болсын, әже!» – деп шашып жіберді. Онан соң қып-қызыл боп тоңған екі қолын аузымен кезек-кезек үрлеп қойып, ауылға қайтты.

Сол күні Аян әжесінің тумаласы Бапай деген шалдың үйіне көшті.

Біз көшеде сырғанақ тебуге кіріскенбіз. Дәл осы кезде, азынаулақ көрпе-жастық тиелген шананы Бапай айдап, Аян өзі қоңыр сиырын бұйдасынан жетелеп кошенің басындағы шалдың үйіне көшіп бара жатты. Қоңыр сиыр үйренген қорасынан шыққысы келмей тартыншақтай бастаған, біз бір топ бала шуылдаса қаумалап артынан айдалдық. Қоңыр сиыр көзі шарасынан шыға шатынап, танауын пысылдатып басын шайқап-шайқап, Аянды сүзіп жіберердей боп алға қарай октана жүрді. Бірақ, сүзген жоқ, жүріп келе жатқан бойда Аяның қаудырлаған сары тонының етегінен иіскеді де, тұмсығын созып, ыңырана мөңіреді. Аян ақсандаған күйде бізге бұрыла қарап:

– Жануар, бәрін біледі... – делі.

Аяның сиырын Бапай шалдың үйіне дейін айдасып барғаннан кейін біз сырғанаққа оралып, ойынға қайта кірістік. Сәлден соң Аян да сырғанақ басына келді. Өзінің шанасы жоқ, сондықтан елдің шана тепкенін қызықтап қарап тұрды. Бірде менің көк тақтайлы шамамды нұсқап:

– Менің де шамам дәл осындай еді, көшкенде ана жақта қалды, – деп қойды.

Мен оның жаудырап қарап тұрғанына шыдай алмай:

– Мә, Аян, сен бір жол теуіп кел, – деп шамамды бердім. Қуанғанынан ол езуін жия алмай ыржия күліп кеп, шанаға отырды да:

– Ал, кім менімен жарысады! – деп айқайлап еніске қарай зулата жөнелді.

Менен кейін оған шанасын Садык берді, онан кейін Есікбай берді, қысқасы Аян бәріміздің شانамызды бір-бір реттен теуіп шықты. Ол қып-қызыл боп қара терге түсе ентігіп, алабұртып, елден ерекше даурыға сөйлеп, сақылдап күлумен болды.

Ымырт сәулесі ыдырап, қараңғылық үйіріле бастаған кезде, басынан тұмағын алып желпіне тоқтаған Аян:

– Жүріңдер, бүгін мен кешегіден де қызық ертегі айтамын, – деді.

Біз опыр-топыр болып шуылдасып, Аянның бастауымен Бапай шалдың үйінің іргесіне келдік. Аянды ортаға алып, енді жайғасып отыра бергенімізде, есік ашылып сыртқа Бапайдың кемпірі шықты да:

– Үйбай, бегім-ай, бұ дүбірлеген не десем, мыналар екен ғой. Аулақ жүріңдер әрі, өй, өншен топырлаған немелер! Онысы несі-әй, тәп терезенің түбіне кеп үймелегендері! – деп қуып жіберді.

Енді кайттік, дегендей көшеде антарылып тұрғанымызда, Садык:

– Мен таптым қай жерге отыруға болатынын, – деді. Бәріміз соған қарай қалдық.

– Анау ат қораның төбесіне шығайық та, шөпке белуардан кіріп ап отырайық...

Біз санымызды шапактап уралап, ауылдың шетіндегі ат қораға қарай жүгірдік. Арт жағы аласа тас қораның үстіне тырмыс-тырмыс шығып алдық та, сол күні ғана Қараойдан әкелінген көк жауқазын шөпті үнгіп-үнгіп жіберіп, отыра-отыра кеттік. Құрғақ шөптің танауды жарған хош иісі мас қылғандай тұла бойды шымырлатады. Шетімізден пысқырынып, мұндай рақат дүние тапқанымызға мәз-мейрам боп, бірімізді-біріміз итеріп қап шөпке аунатып, сықылықтай күлісіп, жұмсақ шөпке тығыла түсеміз.

Бәріміз алқа-қотан жайғасқаннан кейін ортамыздағы Аян тісінің арасынан сызылға шырт дегізіп түкіріп қойып, көтеріле түсіп, астына шөп жұмарлап, басқамыздан орнын биіктеу ғып отырды. Онан соң қабағын шытып, ойға батқан күйде төмендегі үнірейе қарауытып жатқан терен күзға көз жіберді. Біз де еріксіз енді солай қарай жалтақтадық. Күз іші қорқынышты.

– Ертеде бір жетім бала бопты... – деп Аян екінші ертегісін бастады.

Сыбырлай шыққан даусында өз айтқанына қалайда қалтқысыз сендіретіндей керемет бір күш бар. Біз тым-тырыс боптына қалдық. Бір сәтке дәл астымыздан – қораның ішінен жылқылардың күтір-күтір шөп жеп тұрғаны, пысқырғаны, тарпынғандары,

қасынғандары естілді. Бірақ біртіндеп Аянның ертегісі қызған сайын, әлгі дыбыстардың бәрі құлақтан шет қалып, төңіректі – бүкіл Ешкіөлмес баурайын, төмендегі терең құзды ғажайып бір тыныштық басты. Бұл дүние – ертегі қиял дүниесіне, сиқырлы дүниеге айналып, біз өзіміздің бар-жоғымызды да ұмытқандай болдық.

Сол күннен бастап күнде кешкісін ат қораның төбесіне жиналуды әдетке айналдырдық. Екінші күні тағы да әлгі Садық бір пәлені шығарған: үйінен алақандай газет жыртындысы мен темекі ұрлап алып кепті, әлгісін кәдімгідей ешкі сирақтандырып ұзын етіп орады да, қалғасының түбінен әзер деп тапқан сірінкенің жалғыз шіімен тұғатын, сонысын насаттана сорып қойып отырып, ертегі тыңдады.

– Ей, әкеші, бір сорайын, – делі ақыры Садықтың жанында отырған Қосым шыдай алмай. Садықшылымын оған бір сорғызды. Қосым қомағайлана түгінді ішіне тартамын деп қақалып-жөтеліп тұншығып қала жаздады. Біз, бәріміз, оны мазақтап, өзін біраз жерге апарып кеу-кеулеп алдық.

– О, маубас, тарта алмасың бар сұрап неғыласың, ей, – деп табаладық. Онан Есікбай:

– Кәне, Садық, мен бір сорайыншы, – делі.

Садық, шылымын оған да бір сорғызды. Есікбай қақалған жоқ, түгінді аузын толтыра сорып алды да, ақырындап танауынан бұрк-бұрк еткізіп шығара отырып, «міне, қалай тарту керек» дегендей мақтанып қойды. Онан кейін темекіні мен де сұрап бір сордым, менен кейін тағы біреу. Ақыры Садықтың ұзын темекісін барлығымыз бір-бір сорумен-ақ тауыстық.

Келесі күні қораның төбесіне жиналғанымызда көпшілігіміз үйден қағаз беп темекі ұрлап алып шыққан екенбіз. Енді бір-бір шылым орап, темекіні жарыса тартатын болдық. Темекі тартып отырып тыңдағанда Аянның ертегісі де әлдеқайда қызықты сияқты көрінді. Бір күндері кейбіреулеріміздің үйіміз темекі ұрлап жүргенімізді біліп қойып, енді аналарымыз темекіні қиындау жерлерге тығатын болды. Бірақ біз бұған да амал тауып кеттік.

– Осы анау, мақау Тұрдағұл ылғи жылқының кепкен тезегін шылым ғып тартып жүреді ғой, – десіп, біз де енді, күндізден қалтамызға жылқының кепкен тезегін жинап салып жүрдік. Сөйтіп, Аянның ертегісін тыңдаған кезде, кейбіріміз ішіне жылқы тезегі салынған ешкі сирақ темекіні бұрқырата сорушы едік.

Ғажап ертегілер еді... Дүниедегі жақсылық атаулының бәр-бәрі: ерлік те, ізгілік те, сұлулық пен ақылдылық та, әйтеуір адамға

тән не бір асыл қасиеттің барлығы сол Аянның ертегілерінде болушы еді. Аян батырлық туралы ертегіні айтқанда, біз – алым-жұлым киінген кара борбай балалар бір сәтке жадау қалпымызды ұмытып, шетімізден: көк семсерлі жарқ-жұрқ еткізіп, ат ойнататып жауға қарсы арыстанша ақыра шабатын нағыз қас батырдай сезінуші едік өзімізді. Өмірімізде қос ауыз мылтықтан өзге ештеңені көрмесек те жарқ-жұрқ еткен көк семсер тұрғанда зеңбірек, пулемет дегендер айтар сөзге, көңілге олық түсіп, ойыншық сияқты боп қалатын. Өйткені Аянның ертегілеріндегі батырлар сілтеген көк семсерге қызығып, иланатынымыз сонша, оны қару біткеннің құдайы көретінбіз.

— Ух, шіркін, сондай семсерім боп мен де соғысқа барсам, фашистерді тура бауша қияр едім, — деп тістенетін Есікбай.

— Ал мен бар ғой, тек бастарынан ғана шабар едім, — дейтін Садық арман еткендей даусын соза сөйлеп, құшырланып. — Көк семсерлі жарқ-жұрқ еткізіп келе жатқанымда, алдымнан көкем шыға келсе... Ой, керемет болар еді-ау, ә?

Мұнан әрі соғысқа баруды, фашистерді қыруды, сөйгіп әке-ағаларымызды тауып алуды әрқайсымыз өзімізше сөз етіп, тәтті арманға шоматынбыз...

Өзі жетім болған соң ба, кім білсін, Аянның ертегілері көбіне жетім бала туралы болушы еді. Жетім баланың тағдырына байланысты үрейлі ертегіні бастаған кезде, ауылдың шетіндегі сай-саланы, жыра-құзды тегіс: жалмауыз кемпірлер, жезтырнақтар, жалғыз көзді дәулер, дино-перілер жайлап кеткендей болушы еді.

Төңірек тегіс үрейге толатын. Құз жақтан соққан суық желдің ызыңы неше түрлі боп құбылып естілетін. Бірде сынсып, бірде ұлығандай үн келетін құлаққа... Біз әр дыбысты қалт жіберместен үрпиісіп, біреу, «а» десе, «ойбай», «аттанға» бірдей салып, тым-тырағай зытуға дайын отыратынбыз.

Ғажап ертегілер!.. Біз бір кештің өзінде ұзындығы екі қарыс «темекінің» екі-үшеуін тауысатынбыз. Ақыры қолымыз темекі орауға икемге келмей, тісіміз-тісімізге тимей сақылдап тоңатынбыз. Бірақ Аянның ертегісі таусылмай ешкім тырп етпеуші еді. Танауымызды қос-қосынан тартып қойып, шөп қуысына тығыла түсетінбіз.

Ертегі біткен кезде ғана «уһ» деп еркін тыныстап, құрыстап қалған бойымызды жазып, керіліп-созылып, жетім баланың бақытқа кенелгеніне шын жүректен қуанатынбыз...

Кей күні Аян сирек тістерін көрсете отырып, жымың-жымың күліп қойып көңілді, күлдіргі ертегілерді бастайтын. Ондайда

біз қыстың сай-сүйектен өтіп дірдектеткен ызғарлы суығын ұмытып, ішекті түйнеген күлкіден кикылдасып-шиқылдасып, көзіміз бен мұрынымыздан сорамыз бірдей ағып, әрқайсымыз әр жаққа ішімізді басып домалайтынбыз да қалатынбыз. Ол күні біз бұ дүниеде соғыс дегеннің бар екенін, әрқайсымыздың әке-ағаларымыздың алыста – сонау батыста жауған октың астында жүргенін де естен шығаратынбыз.

– Аян, тағы да. Енді осындай тағы бір ертегі айтшы, – деп тұстұстан жалынатынбыз оған.

Бірақ Аян бір түнде бір ертегіден артық қалай жалынса да айтпайтын. Орнынан тұрып, үстін қағып:

– Түн ортасы боп қалды ғой, жетер енді, – дейтін салмақтана сөйлеп, – сендер қызықсындар, бір күннің ішінде екі ертегіні ойлап шығару оңай дейсіңдер ме?! – деп қоятын онан соң.

Біз ертегілердің бәрін Аяның өзі күнделікті ойлап шығаратынын білсек те, оған пәлендей мән бермеуші едік. Бар білетініміз: Аян күнде неше түрлі ертегілерді ойлап кеп, кешкілік бізге айтып беруі керек, ал біз ұйып отырып тыңдағанды ғана білеміз. Ертегі ойлап шығару оңай ма, қиын ба, ол жағында еш шаруамыз жоқ. Тіпті ол жағын сөз ете қалғанның өзінде де, «Аян ғой, күн сайын бір жаңа ертегі ойлап шығарады, ендеше ертегі шығару қиын да емес шығар, тек, басқамыз ертегіні қалай құрастырудың әдісін білмейтін болармыз», – деп түйетінбіз. Ал ол нендей әдіс, ол жағын қазбалап ойлай түсуге не өреміз жетпейтін де, не мойнымыз жар бермейтін. Таң атқаннан күн батқанша салп-сұлт егіп, көшенің аяғынан басына дейін шана сүйретіп сырғанақ ойнауды ғана білетінбіз. Кешкісін тесік пималарымыз бен сырма шарықтарымыз зілдей боп, шылқылдап су өткеніне қарамастан, ат қораның төбесіне тартатынбыз...

Алғашқы күндері күндізгі ойын кезінде Аянға шанамызды кезекпе-кезек сырғанауға беріп жүрдік те, келе-келе шетімізден саранси бастадық. Қызық ойынның үстінде шанаңды бір жолға болса да біреуге беріп қойып, өзің қарап тұрғанға тағатын жетпейтін. Сондықтан ендігі жерде Аянға шана күніне бірер рет қана тиетін, онда да ойынның қызуы бәсенсіген шақта барып біреуіміз:

– Мә, Аян, бір рет теуіп кел, – деп, оны мүсіркегеннен амалсыз бергендей болушы едік.

Аян да енді бұрынғысындай шанаға отырғанына қуана даурықпайтын. Қызараңдай күлімсіреп кеп шананы қолыннан именшектеп алатын да, бір сырғанап кеп қолыңа беретін. Онан

соң сары тонының омырауына түмсығын тығып, суық сорған өңі көкпенбек боп бозарып, біздің ойынымызға карап, шетте үнсіз состиятын да тұратын. Тек Бапайдың кемпірі:

— Әй, Аян, қайдасың?! Анау сиырды байла! Қаз-үйректі кама! Биені суғарып, шөп сал! — деген кезде, бізге жалтақтай карап үйге кететін, едәуір уақыттан кейін қайтып оралатын.

Оның асыға күтетін шағы — күннің ұясына конуы. Күн ұясына конды дегенше-ақ жүзі жадырап сала береді.

— Ал, жүріндер, мен кешегіден де қызық ертегі айтамын, — деп еліктіре жөнеледі.

Кейде ертегі тыңдауға ол күндіз де шақыратын.

— Сырғанақ деген неменс, тек киім тоздырып, шаршау, — деп, менсінбегендей ернін шүйіріп қоятын. Ондай кезде оған «ағатай, мә, сырғанашы» деп шананды алдына кесе-колденен тосып жалынсаң, пыскырып карамайтындай көрінетін. Сонан кейін-ақ ойынның сәні кетуші еді. «Шынында да, ей, менің шарығымнан су өтіп кетті, жүріндер ат қораның төбесіне барайық», — десіп сетіней бастайтынбыз. Біздің бұл түрімізді көріп Аян сырғанакты онан әрмен жамандайтын. Онан біздің шаналарымызға карап қойып:

— Мыналар шана ма?! — дейтін мұрынын тыжырайтып. — Шіркін, өзінің рулі бар, алдында шамы бар, ылдиға да, өрге де бірдей сырғанайтын шана болса.

— Әй, қойшы, ондай шана болушы ма еді?

— Болғанда қандай. Қобыланды батырдың Тайбурылындай ұшатын аттар бар ма? Бар. Ендеше ылди-өрге бірдей сырғанайтын рульдi шана да бар...

Мұнан әрі Аянмен сөз таластыра алмайтынбыз. Кім білсін, мүмкін сондай шана бар да шығар.

Әркім-ақ іштей: «Шіркін, Аян айтқандай ылди-өрге бірдей сырғанайтын рульдi шамам болса», — деп қиялдайтын сияқты едік сол бір сәтте...

III

Қызық еді Аяның мінезі. Бірде, түн ортасында, дәл ұйқыға жатардың алдында далаға шыққам. Көшеде сырғанакта біреу зулатып шана теуіп барады екен. Жым-жырт айлы түнде әлгі бір ғана шананын өзі дүрілдеп, жер көшіп келе жатқандай дүбір шығарады. Шыдай алмай, жүгіріп сырғанакқа бардым — міне

кызык, шана теуіп жүрген — Аян екен. Ай жарығында анык көрінді: жүзі жайнап қағып, екі иінінен алқына дем алады. Тонынын екі етегі далпылдап шананы кошениң басына карай сүйрете жүгiрдi. Мені көрiп бұрылды да:

— Жүр, ойнайсың ба! — деп дауыстай сөйледі.

— Қойшы, түн жарымында есі дұрыс адам ойнай ма?

— Ойнағанда қандай. Түү, сен өзің мынадай айлы, жарык түнде шанамен сырғанаудың қандай керемет екенін білмейді екенсің ғой. Айлы түнде шанаға сиқырлы қанат бітеді...— деді де Аян жүгіре жөнелді. Сәлден кейін көшениң басына шығып ап тағы да жер көшкендей ғып бүкіл ауылды жаңғырықтыра гүрілдетіп шанамен төмен карай жұлдыздай ақты. Дәл мен тұрған тұста кішкентай төмпешік бар болатын, зулап келген шана әлгі төмпешікке жеткенде есік пен төрдей жерге бір-ақ ырғылды да, табанынан от жарқ етіп өте шықты. Аян қолын көтеріп:

— Ур-ра! — деп айқайлады.

Маған шынында да ол теуіп жүрген шанаға сиқырлы қанат біткендей көрінді. Жүгіріп үйге келдім де қараңғы ауыз бөлмеден бос тұрған шелек, легенді данғыр-дұңғыр еткізіп шаманды іздей бастадым.

— Үйбай, ұры ит кіріп кетті ме! — деп түп үйден апам шыққан. Менің шанама жармасқанымды көріп, — Сенбісің?! Нені қиратып жүрсің?! — деді таңырқап.

— Апа, шана тебем. Апам шошып кетті.

— Тәйт әрі, осы жеті түнде шанасы не-ей, мынаның. Бірдене көрінер мынаған, елден ерекше, — деп ұрсып берді.

— Иә-ә... әне, Аян сырғанап жүр ғой.

— Аян... О, желкең қиылсын сенің. Аян дейді ғой. Аян дейді... Тасға әрі!.. — Апам шананы әрі түкпір бұрышқа карай итеріп тастап, мені желкемнен бір түйді. — Жат төсегіне! Ертең де күн бар.

Мен сүмірейіп кеп, төр алдына атаммен қатарластыра салынған төсегіме жаттым. Көпке дейін ұйықтай алмадым. Көшениң басынан аяғына дейін зырқыраған шананың дүбірі дәл біздің үйдің іргесінде жүргендей, жерді солқылдатып естіліп тұрды. Сол күні қанатты шанамен ылди, өрге бірдей зулата сырғанап жүрген Аян түсіме де кірді.

Сөйтіп Аян бір қулық тауып алды. Енді өл күнде кешкісін бізге сол күні ойлап шығарған жаңа ертегісін тездетіп айтып бітіреді де, біреуіміздің шамамызды сұрап ап, түннің бір уағына дейін сырғанақта жападан-жалғыз ойнайды.

Бір күні күн бұлттанып, оңынан баяу ғана ызғырық жел соғып тұрды. Қараңғылық ерте түскен. Біз де дағды бойынша, ауыл үйлері шам жаға бастаған кезде ат қораның төбесіне жинала қалдық. Аян бұл күні өте-мөте көңілді еді. Бәріміз жапа-тармағай ешкі сирақ шылымды орауға кіріскенбіз.

— Әй, мен сендерге бір қызық айтайын ба, — деді ол сүйінші сұрағандай қуанышты үнмен. — Мен бүгін таң алдында түсімде ағамды көрдім. Рас айтам. Түнде жатарда ағамның пальтосын басыма жастап, көпке дейін иісін иіскеп жатқам. Ағамның иісі сіңіп қапты. Бір түрлі жусанның иісі сияқты жақсы иіс. Мен бүйтіп жағасына мұрынымды тығып алдым да ұзақ-ұзақ иіскедім... Әжем ылғи: «Ағанды анау Жусандытөбенің үстінде, мал қайырам деп жүргенде, айдалада тапқанмын», — дейтін... Менің ағамда жусанның иісі содан қалған... Сөйтіп жатыш ұйықтап едім, түсіме кірді...

— Мен де ылғи көкемнің пальтосын жамылып жатамын. Менің көкемнің пальтосынан да жусанның иісі шығып тұрады, — деді бір бала.

Сөйткенше болған жоқ, тұс-тұстан жамырай дуылдап соғыста жүрген әкелеріміздің, ағаларымыздың үйде қалған киімдерін еске алып, олардан шығатын иісті сөз етіп кеттік. Және бір қызығы — көпшілігіміз ол иісті жусанның — дәл өзіміздің ауылдың іргесіндегі жусанның иісіндей дестік. Онан бір кезде Аян:

— Менен де жусанның иісі шығып тұрады, ағама тартқанмын. Міне, иіскеп көріндерші, — деп өз омырауына тұмсығын тықты. Біз дереу кезектесіп оның омырауын иіскеуге кірістік. Өзі айтқаннан ба, әлде шынымен солай ма, әйтеуір, Аянның омырауынан бұрқырап жусанның иісі шығып тұрғандай көрінді бізге.

— Рас-ей жусанның иісі шығады.

— Қандай сүйкімді-ей, жусанның иісі... — дестік бірауыздан. Онан соң әрқайсымыз өз омырауымызға тұмсығымызды тығып, өзіміздің иісімізді өзіміз иіскеп, жаналық ашқандай:

— Әй, менен де жусанның иісі шығады-ей.

— Менен де... Міне, иіскеп көрші... тура жаздыгүнгі Жусандытөбенің иісіндей... — десіп жан-жақтан шулап кеттік.

Сәлден кейін басқа сөздің бәрі тыйылып, Аян ертегі бастауға кірісер сәтте Есікбай тұрып:

— Бүгін түнде Аянға шанасын кезек бойынша Қосым беруі керек, — деді.

— Иә, саған, менің шаңам сынып тұр, — деді Қосым.

— Әй, осы әлгінде ғана сынған ештеңесі жоқ еді ғой.

– Сынып тұр... Түнде тебуге жарамайды. Керек болса өзін бер шананды.

– Мен беріп жүрмін, ылғи беремін, ал сен неге бермейсің?

– Бермеймін со... – деп күңкілдеді Қосым. – Сынып тұр.

– Жарайды, қойындаршы, – деп сөзге Аян араласқан. Бірақ осы кезде Есікбай Қосымның бас киімін жұлып ап, жерге лақтырып жіберді.

– Кет, тырнауық мысық, әйтпесе көресің, – деп кіжінді.

– Жарайды, қойшы-ей, Есікбай, – деген Аян тағы да басу айтып.

– Не қоятыны бар. Кетсін. Кәне кет, – деп Есікбай мелшиіп отырған Қосымды теуіп қалды.

Қосым жер-көкті басына көтере азан-қазан қып бақырып үйіне кетті. Есікбайды сыбап боктап:

– Қазір Тұржан ағама айтам, бәлем... – деп бара жатты. Бұл күні Аян жалғыз көзді дәу туралы ертегісін бастады.

Бұл оның бұрынғы ертегілерінен де әлдеқайда қызықты еді. Түнерген аспан, ат қораның іргесінен әрі қарай үнірейіп жатқан қорқынышты терең құз, бәр-бәрі күннің ерекше бір нұры құйылып жарқырағандай боп, басқа бір дүниеге – ертедегі күлкіге толы қызық дүниеге айналды.

«... – Біраз жер жүргеннен кейін Жетім баланың қотыр тайына тіл бітіпті, – дейді Аян. – Қотыр тай тұрып оған: «Мынау алда тұрған асқар таудан күндіз құс ұшып өте алмайды, қанаты күнге күйіп қалады. Тек түнде ғана ұшып өтеді. Сондықтан біз де түнді күтуіміз керек. Түнде маған да қанат бітеді. Сен тек жығылып қалмай, көзіңді тарс жұмып, менің жалымнан мықтап ұстап отыр. Мен: «Көзіңді аш!» – дегенде бір-ақ аш. Сонда, мынау асқар таудың арғы жағында, мұнан гөрі аласа, шошайған қоңыр тау тұрады. Ол жалғыз көзді дәудің мекені», – дейді. Жетім бала қотыр тайдың айтқанын түгел орындайды. Түнде қотыр тайға қанат бітіп, асқар таудан ұшып өтеді... Бір кезде қотыр тай: «Енді көзіңді аш!» – дегенде, жетім бала көзін ашса, дәл алдында ақырын теңселе қозғалып шошайған қоңыр тау тұр екен...»

Осы тұста Аян көзі шарасынан шығып, бізді жана ғана көргендей бәрімізге бір-бір қарап өтті. Жалғыз көзді дәу естіп қоймасын дегендей даусын бәсеңдетіп сыбырлай сөйлейді. Біз болсақ шөп қуысына тығыла түсіп, төңірекке жалтақтай береміз. Түн қараңғылығында шошақ бөрікке ұксап қарауытып тұрған Ешкіөлмес шоқысы енді бірде жалғыз көзді әулие мекен еткен үңгір тауға ұксап кетті. Дәл қазіргі сәтте сол үңгіртаудың ішінде

жалғыз көзді дәу қорқырап ұйқыда жатқан секілді. Оның қорқырай алған демінен шошақ тау түндігін жел шайқаған киіз үйдей көтеріліп-басылып желпілдеп, бірде ары-бері теңселіп, қозғалып тұрған сияқты көрінді. Демімізді ішімізге тартып, қараңғыда теңселгендей боп тұрған Ешкіөлмес шоқысына көз тігіп қарай беруге дәтіміз шыдамай Аянға қараймыз. Қараңғыда бозарып көрінген жүдеу өні сол өзі айтып отырған қиялдағы дүниені көріп отырғандай дірілдей шытынып, көзі жалт-жұлт етеді...

Бізғырық жел онан сайын суытып, қар ұшқындай бастады. Тұтасқан қап-қара аспан тұншықтыра салардай боп ауыл үстін тұмшалап тұр. Ит үрді. Тура жалғыз көзді дәудің иті құсап ұлып үрді. «Апыр-ай, жалғыз көзді дәу оянып кетер ме екен», – деп зәре-құтымыз қалмайды...

Өстіп ертегі қызығына беріліп отырғанымызда, шеттегі бір бала:

– Ойбай, өрт! – деді.

Шөптің арт жағын ала, ызғырық желдің өтінде лауылдап от жанып жатыр. Бұл ат қораның төбесі күзде ғана сабанмен жабылған.

Жанып жатқан сол сабан екен. Шетте отырған балалардың бірі шылымын сөндірмей лақтырып тастап, сабан содан тұтанса керек. Жел өтінде лезде лапылдап көтеріліп кетті. Не істерімізді білмей саскалақтап, қорадан секіріп-секіріп түсіп, тым-тырақай қаша жөнелдік. Балалардың ең соңын ала секіріп түскен Аян:

– Ойбай, аяғым!.. – деп жан дауысы шыға айқайлап жіберді де шоңқаң етіп жата кетті. Бірақ біздің оған қарайлайтындай шамамыз жоқ.

Ауыл жақтан: «Аттан! Аттан!» – деп жер-көкті басына көтере айқайлап, шолақ қол бригадир Тұржан да жетті. Армия қатарынан жақында ғана қайтқан, сол қолын білегінен оқ жұлып кеткен, бірақ өзі аса қатыгез, мейірімсіз адам еді. Келген күні-ақ: «Қан көріп, қаным бұзылып келді...» – деп, үйіне жиналған қатын-қалаш, кемпір-шалдың зәресін алған. Бригадир боп тағайындалғаннан кейін, жұмсағанда тілін қайырған талай әйелдер мен жасөспірім балаларды, әлім жеттік етіп сабаған. Қазір сол Тұржан жүгіріп жеткен бойда, қораның артында төрт бүктеліп шырқырап жатқан Аянды дәу табан кирзі етігімен теуіп кеп жіберді. Аян қалпақша қалқып барып анадай жерге түскен. Тұржан енді оны қолындағы қамшымен тулақты сабағандай көміп-көміп алды да, тағы да тепті-ай кеп. Бас демей, көз демей былшылдатаып тебе берді. Әуелде құлындағы дауысы шығып шырқырап, «ағатайлап» шыңғырған

Аяанның біраздан кейін мүлдем үні өшті. Кирзі етіктің астында жансыз заттай илектеніп жата берді.

Ауылдағы жұрт дүркірей жиналып кеп, өртті сөндірді. Әлдекім келіп, былқ-сылқ етіп жатқан Аянды көтеріп алды. Қарт адамның дауысы:

— Иттің баласы, пәшиске берген қолыңның құнын осы қаршадай жетім баладан алайын деп пе ең. Өй, есірік!..— деп ақырды Тұржанға.

Біз басқа балалар осының бәрін алыстан бұта-бұтаның арасынан сығалап қарап тұрдық. Дір-дір етіп шетімізден жылап жіберуге шақ едік. Ел кеткен соң жасырынып, бұғып-бұғып үйді-үйімізге тардық.

Үйге келсем, төсектер салулы, бірақ ешкім жатпапты. Атам екі көзі қанталап, терісіне сыймай тырсылдап ашулы отыр, апам көзін сығымдап жылап отыр. Не болды екен, деп шошып, босағада тұрып қалдым.

— Өй, аузыңды ұрайын, жаман неме! — деді атам жекіріп. — Тұржанның тепкісін Аянмен бірге көрсең етті... Жаны тәтті шірік, көрінбе көзіме!..

Мен үн-түнсіз жер шұқылап босағада тұрдым-тұрдым да, мұнан өзге ештеңе айтылмаған соң, аяғымды, сырт киімімді шешіп төрге өттім. Тамақ сұрап ішуге бата алмай, сыбдырсыз шешініп, төсегіме жаттым.

— Сорлы жетімнің көрген күні сол да... — деді бір кезде апам ауыр күрсініп. — Қорғары жоқ болған соң басынғаны ғой.

— Е-е, бұл Өржанның баласы кісі өлтірер. Иттің сұры жаман, сұрынан шошимын... — деп қойды атам.

Танертең ояна кетсем апам жаңа сауып әкелген сүтін құрсаулы банкеге құйып отыр екен. Менің оянғанымды көріп:

— Тұра ғой. Мына жарты күрешкедей сүтті пешке қояйын, піскен соң алып іш. Ал мына сүтті әлгі Аянға апарып берейін. Байғұс бала, көкпеңбек тұлыптай боп қозғала алмай жатқан көрінеді, — деді.

Киініп, жарты күрешке ыстық сүтті апыл-ғұпыл іше сап, Бапай шалдың үйіне мен де жеттім. Аян есік жақтағы темір пештің түбіне төселген құрым киіздің үстінде, кір-кір жұқа құрақ көрпе жамылып жатыр екен. Бір жамбастаған күйде қозғала алар емес. Қамшы мен тепкі тиген денесі көкпеңбек боп күлкілдеп ісіп кетіпті. Бет-аузы да ісіңкі. Көзі кішірейе жылтырап, жаутандап жатыр. Домбыға кезерген ернін жалап қояды. Мен оның жанына кеп отырдым.

Ол да үнсіз, мен де үнсізбін, бір-бірімізге жалтақтап қарай береміз. Енді бірде апам мен жүн түтіп отырған Бапайдың кемпірінің сөзіне құлақ тостым.

– Байғұс баланың аяғын салдырдыңдар ма? – деп сұрайды апам.

– Жоға. Әлгі шал ертеден бері зыр жүгіріп сынық салатын адам таба алмады.

– Асылбек сынықшы бар емес пе?

– Жолаушы кетіпті ғой. – Сәл үнсіз отырған соң Бапайдың кемпірі Аянды кінәлай сөйледі. – Жүгермек-ай, десенші, өзіне де обал жоқ. Түн жарымынсыз бір қайтпайды ғой, елден ерекше осыны алып бара жатқан ненің ойыны екенін білмеймін, ойының осылғырдың... Ибай-ау... – деп мұнан арғы сөзін сыбырға айналдырып жібереді. – Осы үйдің көрпесін осы шірітіп... Есі кіріп қалса да...

Бапайдың кемпірі қанша сыбырлай айтса да соңғы сөздері бізге анық естілді. Қып-қызыл боп кеткен Аян тістене шытынып, басын бұрып әкетті. Іргеге қарап жатты.

– Үйбай, белім-ай, көп отырып қаппын ғой, үйге кетейін, – деп менің апам орнынан тұрды. – Аян тәуір болғанша, күнделікті бір күрешке сүтті бізден алып тұрындар.

Бапайдың кемпірі апаммен ілесе сыртқа шықты.

– Қосымды соғу керек, – дедім мен оңаша қалған соң. Аян теріс қарап жатқан күйде:

– Ендігәрі өлсем де темекі тартпаспын, – деді.

– Тұржан жаман адам, қаны бұзылған.

Бұл сөзіме Аян жауап берген жоқ. Әлден уақытта басын көтеріңкіреп маған:

– Анау пальтоны әперші, – деді төрде ілулі тұрған қара пальтоны нұсқап. Мен осы үйдегі жалғыз орындыққа шығып пальтоны алып оның алдына әкелдім. Аян басын жастықтан әзер деп көтеріп, екі қолы дірілдеп пальтоның жағасына тұмсығын тығып жіберіп құшырлана иіскеп-иіскеп алды да:

– Тез іліп қой, әйтпесе ұрсады, – деді.

Онан соң шалқасынан түсіп көзі бажырайып, кірпік қақпастан үйдің төбесіне тесірейе қарап ұзақ жатты. Қалың ойда жатқан сияқты. Өңі сұрланып, дірілдей дем алады. Ап-арық, шырпының жіңішкелігіндей қолымен домбыққан ісіктерін сипады. Бір кезде ғана:

– Ағам келеді ғой жақында әлі. Сонда көрсетеді Тұржанға, – деді.

Он шақты күннен кейін Аян төсектен тұрып жүре бастады. Тобығы тайған аяғын жер сыпырғандай көлденеңінен сүйретіп солтақтап басатын болды. Мен оған:

— Асылбек шал келді ғой, аяғыңды салғызбайсың ба? — дегем.

— Ауырады ғой енді, — деді ол жабырқаған кескінмен. — Ой, сен білмейсің ғой, тобығыңды қайта салғызғанда қалай ауыратынын. Сұмдық... ауырады...

Енді ол күнде кешке қарай сырғанақтың басына кеп ойын тарқағанша қалқиып тұрады да қояды. Ойынға араласпайды. Бір-екі рет мен де, Садық та шанамызды бергенбіз, басын шайқап теппей қойды:

— Аяғым ауырады, — делі.

IV

Кей күні ойыннан кейін мен кешкі тамақты ішіп ап, Бапайдың үйіне баратынмын. Мен келгенде Аян ылғи темір пештің аузында от жағып отырады. Ол кезде — соғыс жылдарында біздің ауыл отынға сабан жағатын. Малатаспен бастырған астықтың сабаны орған қамыс сияқты ірі болады, арасында шала бастырылған, кейде тіпті мұрты сетінемеген масақтар жиі кездесуші еді. Отқа жанғанда сабан дүр-дүр етіп лауылдап, ал масақтар бытырлап кететін. Аян от жағып отырып, білдіртпей ғана сол масақтарды жинайды. Лаулап жатқан сабанның арасы бытыр-бытыр ете қалғанда, Аян арық қолын отқа тығып жіберіп, шала пісіп қалған күйелеш масақты лып дегізіп суырып алатын.

Мен есікті ашқанда-ақ Аян жүзі жайнап қуанып кетуші еді. Былай шық деп дауыстап айтуға кемпір-шалдан бата алмай олар жакқа жаутандап қарап қойып, темір пештің түбіндегі өз орны — қара құрым киіз төселген қуысты меңзейтін. Мен қуысқа кіріп ап, олар кешкі шайларын ішіп болғанша Аянды күтіп отырам. Бапайдың кемпірі шалы екеуіне ғана майға бөктіріп талқан шылайды да, «сенің тісің бар ғой» деп Аянның алдына бір уыс қуырған бидай төгеді. Міне, Аянның кешкі қорегі осы. Ол үн-түнсіз қытырлатып отырғандағы бір уыс бидай біткенше шай ішеді де, онан соң шынысын төңкеріп қуысқа келеді. Келе бірден сыбырлай сөйлеп:

— Ертегі тыңдайсың ба? — деп алады да, менің бас изеуімді күтпестен-ақ: — Баяғыда бір жетім бала бопты... — деп бастай жөнеледі.

Бір тәуірі Бапай да, оның кемпірі де біздің сөзімізге құлақ салмайтын. Майға шылаған талқанды көсіте асап, ыстық шайға бойы бусанған қарт, қолтығындағы жастығын мыжғылай түсіп, рақаттана кекіріп қоятын да:

– Енелеріңді ұрайын, осы екеуінің-ақ сыбыр-күбірі бітпейді екен, ә. Қыз алып қашқалы ақылдасып жүргеннен саусындар ма, ей?! – деп әзілдейді. Кемпірі болса қабағын кіржитіп:

– И-и, жаман ит үрегеш келеді деп, мына біздің ұл мылжын көрінеді ғой, – дейді.

Екеуі де осымен тынады. Жатарында кемпір: «Майы таусылады», – деп өзі сығырайып тұрған жетілік шамның білтесін онан әрмен сығырайтып басып тастайды. Мұнан кейін біздің бар-жоғымызды естеріне де алмастан екеуі екі жақтап тәтті қорылға басатын.

Олар ұйықтасымен-ақ Аян әлгінде ышқырына тыққан күйелеш масақтарды алып, үгіп-үгіп аузына құятын.

– Жеп көрші, тәтті, – деп бір-екі масақты маған да ұстататын. Үгіп-үгіп шала піскен дәнді мен де аузыма құямын, бірақ шикі дәмі білініп тұрғандықтан жұта алмай, шайнап-шайнап түкіріп тастайтынмын.

Кейде мен үйден нан алып келетінмін. Аян нанды көргенде көзі отша жанып, екі ұртына кезек бұралай тығып, қақалып қала жаздайтын. «Тағы да бар ма? Тағы да?..» – деп менің қалтамның түбіндегі қоқымға дейін қағып, дегбірі қалмаушы еді.

Бір күні балалар екіге бөлініп қар атқыласып ойнамақ болдық. Ортамыздан екі атаман сайлап, қалғандарымыз екі-екіден жұптасып, әлгі екі атаманның қарауына тең бөліне бастадық. Бұл ойынға Аяның да қатысқысы келген. Бірақ екі атаманның екеуі де оны өз топтарына алудан бас тартты.

– Өй, қой, сен жүгіре алмайсың шойнаңдап, – деді олар. Аян үшін мұнан ауыр жаза жоқ еді. Ол көзі жасаурап, ақсақ аяғын сүйреткен күйде екі иіні салбырап кете барды. Мен шыдай алмай оның сонынан жүгірдім.

Аян жылап келеді екен. Екеуіміз қатарласып үнсіз жүре бердік. Дәл Асылбек шалдың үйінің тұсына жеткенде, көз жасын алақанымен қатты уқалап сүртті де, әлгі үйге бұрылды. Мен де ердім. Асылбек шал мал қорасының ішін тазалап жүр екен.

– Иә, неге келдіңдер, балалар? – деді анадайдан дауыстап.

– Ата, аяғымды салып берші, – деді Аян. Асылбек таяп кеп оның аяғына қарады.

– Салып берің қалай, ей. Мына аяғың қисық боп бітіп,